

VADERLAND

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven
van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers*
via www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Burkhard Bilger

VADERLAND

Een verhaal over oorlog,
familiegeheimen en geweten

Vertaald uit het Engels
door Koen Boelens

Ambo|Anthos
Amsterdam

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

ISBN 978 90 263 2797 1

© 2023 Burkhard Bilger

© 2023 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Koen Boelens

Oorspronkelijke titel *Fatherland: A Memoir of War*,

Conscience and Family Secrets

Oorspronkelijke uitgever Random House

Omslagontwerp bij Barbara

Omslagillustratie Keystone-France/Getty Images

Foto auteur © Beowulf Sheehan

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor mijn moeder

INHOUD

Woord vooraf 9

- 1 Verdachte 13
- 2 Sujet 17
- 3 Vader 34
- 4 Voorouder 47
- 5 Zoon 61
- 6 Soldaat 71
- 7 Gewonde 83
- 8 Spook 100
- 9 Onderwijzer 114
- 10 Aanhanger 132
- 11 Indringer 158
- 12 Bezetter 179
- 13 Partijleider 195
- 14 Verrader 211
- 15 Gevangene 231
- 16 Beschuldigde 246
- 17 Beklaagde 255
- 18 Grootvader 271

Dankwoord 281

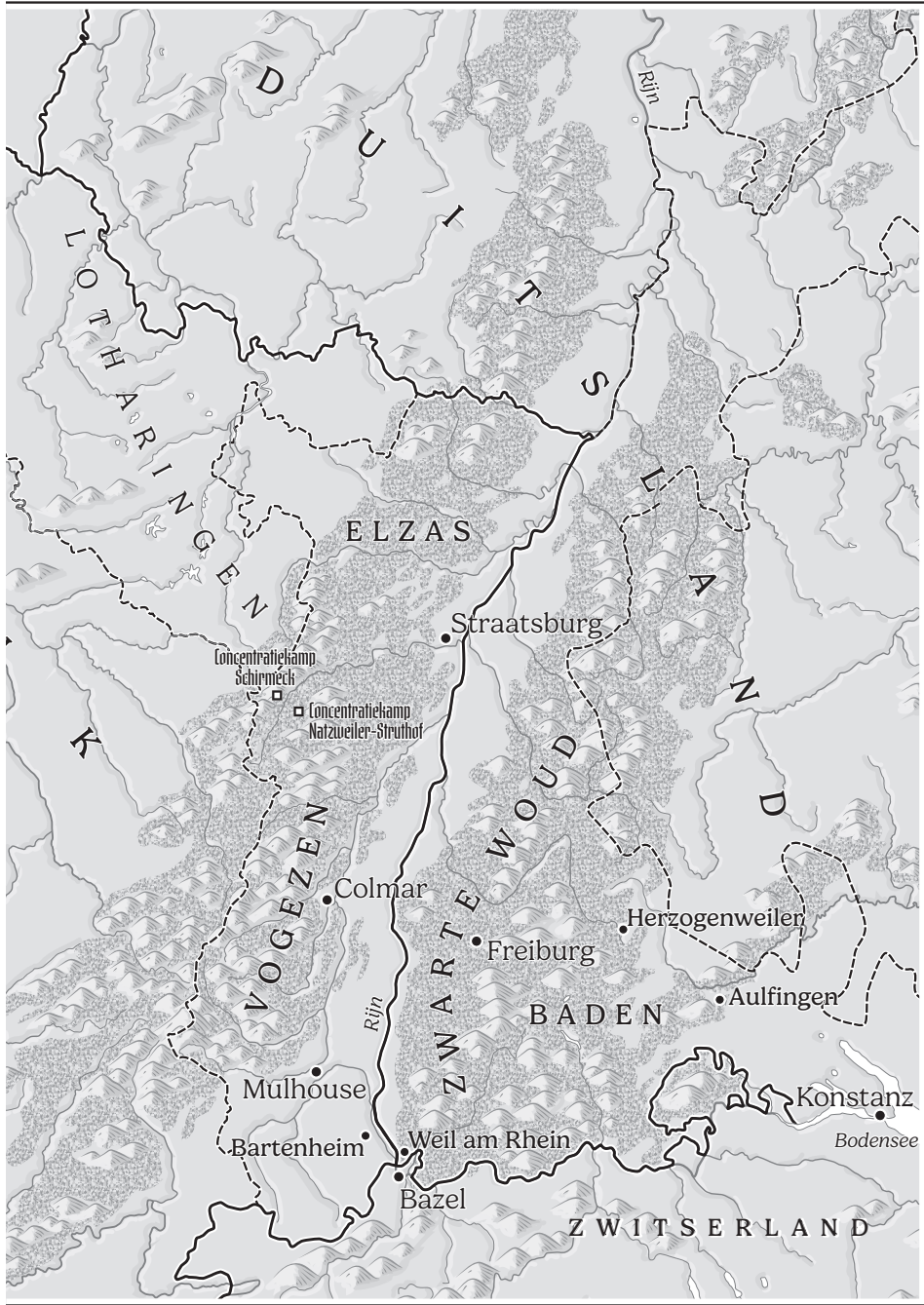
Noten 285
Bibliografie 307
Fotocredits 317

WOORD VOORAF

Dit werk is narratieve non-fictie: deels historisch, deels verhalend. Mijn beschrijvingen van situaties uit het verleden zijn grotendeels gebaseerd op primaire bronnen en relazen uit de eerste hand die tot mij zijn gekomen via vraaggesprekken en archiefwerk in Duitsland en Frankrijk. De vertalingen uit het Frans en het Duits zijn meestal van mij. Als ik te maken kreeg met tegenstrijdige perspectieven heb ik geprobeerd dat duidelijk aan te geven in de tekst. Als er weinig details bekend waren, heb ik contemporaine bronnen gebruikt om die in te vullen. In sommige gevallen heb ik alleen gevaren op de herinneringen van de mensen die ik sprak, en hoe onuitwisbaar ook, onfeilbaar zijn die zelden.

Zoals veel mannen van zijn generatie was mijn grootvader niet van de zelfexpressie. Hij heeft geen uiterste wilsbeschikking of dagboek met zijn zielenleven nagelaten, geen opgepoetste oorlogsverhalen als glanzende gelukssteentjes in zijn binnenzak. Hij wilde vergeten, niet onthouden. Niettemin liet hij overal sporen van zijn levenswandel achter: in andermans herinneringen, anekdotes en brieven vanuit de gevangenis, in gerechtelijke verslagen, schoolrapporten en politieverhoren. Dit boek beschrijft een van de mogelijke paden langs al deze bronnen: de wankele schreden waarmee mijn moeder haar vader volgde, die van hem achter zijn vader aan, en ten slotte die van mij. Ik heb mijn best gedaan hun spoor vast te houden.

VERDACHTE

De man in de verhoorkamer had alles weg van een gevaarlijke fanatiekeling: stramme rug en knokige schouders, de lippen misnoegd op elkaar geperst.¹ Hij droeg een koperen bril met rond schildpadmontuur en van achter en van opzij was zijn hoofd kaalgeschoren, zodat het dikke bruine haar bovenop er slap bij lag, als een toupet. Op de foto in zijn dossier leek zijn gelaatsuitdrukking op een of andere manier uit balans. Het linkeroog was star en gefocust, met een randje angst of verdriet. Het rechteroog was glazig en dood.

De Franse inspecteur Otto Baumgartner beende voor hem heen en weer en las voor van een vel papier met machineschrift. ‘In oktober 1940 verhuisde u naar de Elzas met als doel de bewoners van Bartenheim de beginselen van het nationaalsocialisme bij te brengen,’ begon hij. ‘U nam de functie van *Ortsgruppenleiter* op zich, zodat u het dorp naar uw hand kon zetten. U kweet zich van uw taak met ongeëvenaarde ijver en

de geestdrift van een tiran. In het hele arrondissement Mulhouse was u de meest gevreesde en beruchte leider.’

Na iedere aanklacht liet Baumgartner een stilte vallen om de gevangene de gelegenheid te geven te reageren, een tweede inspecteur schreef mee. De Duitse overgave was inmiddels bijna een jaar geleden en deze mannen hadden de uitwisseling van aanklacht en verweer al talloze keren meegemaakt. Het wemelde op het platteland van de krijgsraden en burgermilities, van de lynchgerechten en geïmproviseerde tribunalen. Gedurende de vier jaar lange Duitse bezetting was het Franse volk steeds grimmiger verdeeld geraakt en was buur tegenover buur en christen tegenover Jood komen te staan. Nu was het tijd de rekening te vereffenen. De volgende vijf jaar zouden meer dan 9000 mensen worden geëxecuteerd wegens collaboratie of oorlogsmisdaden, en vele anderen werden verketterd of in elkaar geslagen. Vrouwen die het bed hadden gedeeld met een Duitse soldaat werden kaalgeschoren en door dorpsmenigten gejaagd. *L'Épuration Sauvage* werd het genoemd: de wilde zuivering.

In deze zaak stonden de feiten niet ter discussie. Die waren afkomstig van een ogenschijnlijk onwraakbare bron: commandant Louis Obrecht, adjunct-controleur in de Franse militaire overheid en voorzitter van het plaatselijke zuiveringscomité. Obrecht had in het Franse leger gediend en was voormalig krijgsgevangene. Toen in 1940 het Duitse leger de Elzas binnenviel, was Obrecht schoolmeester in het dorpje Bartenheim, waar de gevangene later zou worden benoemd tot Ortsgruppenleiter, het plaatselijk hoofd van de NSDAP. Vier jaar lang was de gevangene de schrik van Bartenheim, zo liet Obrecht de inspecteurs weten. ‘Maar in het laatste jaar van zijn “heerschappij” werd hij pas echt gevaarlijk.’

Obrecht beschuldigde de man van allerhande misdaden: van sabotage tot het inzetten van Franse kinderen als spionnen. Maar de aanklagers richtten zich met name op een enkel voorval: de moord op Georges Baumann, een boer uit de regio.² Op woensdagmorgen 4 oktober 1944 kreeg Baumann van de Duitse politiecommissaris Anton Acker het bevel zich bij een detachement te voegen dat plankieren maakte voor het Duitse leger. Dat weigerde Baumann. Het was inmiddels duidelijk dat Duitsland de oorlog zou verliezen, de geallieerden rukten op. Hij was niet van zins om voor ‘die Duitse zwijnen’ te werken, zei hij. Toen Acker hem

wilde arresteren, brak er een handgemeen uit, waarin Baumann en zijn gezin kans zagen de agent te ontwapenen.

Hun overwinning was van korte duur. Nog geen uur later keerde Acker terug met versterkingen. Baumann werd gearresteerd, later op de dag werden zijn vrouw en dochter gepakt, maar zijn zoon wist te ontkomen en vluchtte de velden in. De drie werden naar het politiebureau gebracht, waar ze werden afgeranseld. Baumann was er die avond erg slecht aan toe. 'Ik trof hem buiten bewustzijn aan op de vloer van het bureau. Zijn haar, wangen en voorhoofd zaten onder het bloed,' vertelde een lokale arts de rechercheurs. 'Zijn schedel was opengespleten, klaarblijkelijk met de kolf van een geweer, in zijn bekkenholte zat een kogelwond, er zaten scheuren in zijn ingewanden en vermoedelijk ook in een slagader.' Baumann overleed diezelfde avond nog in het ziekenhuis. Inmiddels was zijn lichaam bedekt met blauwzwarte plekken.

Volgens Obrecht viel de dood van Georges Baumann te herleiden naar één man in het bijzonder. Alles was in gang gezet door een direct bevel van de gevangene in de verhoorkamer. 'Duizenden onschuldige mensen zaten vier jaar lang onder zijn juk,' zei Obrecht, en de inspecteurs zagen geen reden zijn woorden in twijfel te trekken. Ruim een jaar na het einde van de oorlog werden nog dagelijks nieuwe monstrositeiten ontdekt in concentratiekampen, in massagraven en op slagvelden door heel Europa. Schuld was allesbehalve een schaars goed.

Toch hadden de inspecteurs ook heel andere verhalen gehoord. Er werd gezegd dat deze uitgemergelde, bebrilde bureaucraat – deze 'voorbeeldige nazi', zoals sommigen hem noemden – juist het tegenovergestelde was van wat Obrecht beweerde. Dat hij helemaal niet met de knoet had geregeerd, maar de twee dorpen in kwestie juist had behoed voor de allergenste nazipraktijken. Dat er zonder hem mogelijkwijs nog veel meer mensen waren doodgegaan. Het klonk weinig aannemelijk. Maar in deze tijd van harde afrekening was gerechtigheid soms moeilijk te onderscheiden van zelfrechtvaardiging, en zuivering dikwijls een ander woord voor wraak.

De inspecteurs zouden nader onderzoek doen. In de tussentijd werd de zaak verwezen naar de militaire rechtbank in Mulhouse en werd de gevangene – mijn grootvader, Karl Gönner, 47 jaar en vader van vier kinderen, onder wie mijn moeder – veroordeeld tot eenzame opsluiting

in Straatsburg. Hij moest zijn vonnis afwachten in de *Citadelle*, het zeventiende-eeuwse fort aan de rivier de Ill, waar de grootste Duitse oorlogsmisdadigers van de Elzas gevangenzaten.

SUJET

Het schrijven van een familiegeschiedenis is een hachelijke onderneming, een maaswerk van paadjes in een schemerig woud. Het is een schreeuw in de nacht en een vlucht op versleten pantoffels, in een oude kamerjas, met alleen de lichtbundel van een zaklamp om je weg te vinden tussen de bomen door. Je raakt buiten adem en maakt rechtsomkeert, bedenkt je en blijft staan. Was dat nou een hoest achter je, een gesmoorde snik? Er beweegt daar iets, een ineengedoken gedaante verdwijnt in het donker, maar je durft hem niet achterna te gaan. En als je de volgende ochtend terugkomt en de platgetreden grond bekijkt, is het spoor verloren gegaan in een wirwar van voetafdrukken, hoofdzakelijk die van jezelf.

Ik ben een Amerikaan, ben geboren in Oklahoma en heb geleerd niet bang te zijn voor het verleden, maar erop te vertrouwen dat God aan mijn zijde staat of op z'n minst bereid is mijn dwalingen door de vingers

te zien. Maar ik heb ook Duits bloed en weet dus dat vergeving niet altijd vanzelfsprekend is. Mijn moeder zei altijd dat ieder land zijn eigen duistere verleden heeft, een historisch strafblad. Wie de vriendelijke Deen van vandaag op zijn arm krabt en goed kijkt, ziet de Vikingschepen nog door zijn aderen koersen. Ver voordat de Zwitser kwitanties telde, behoorde hij tot de moorddadigste huurlingen van Europa. En die olijke Hollander van Rembrandt, die met zijn rode neus boven een volle bierkroes hangt, had zijn fortuin waarschijnlijk te danken aan boten vol tot slaaf gemaakten. Ieder van ons draagt de zaadjes van geweld én genade met zich mee, aldus mijn moeder. Welke van de twee wortel schiet hangt net zozeer af van omstandigheden als van karakter.

Al met al een tamelijk defensieve stelling. Mijn moeder werd geboren in 1935, in de uitlopers van het Zwarte Woud in Zuidwest-Duitsland. Ze was te jong om in het Derde Rijk te dienen of bij de *Bund Deutscher Mädel* te gaan – hoewel ze hen benijdde om hun mooie witte bloezen en zwarte halsdoekjes. Te oud om de gruwelen van de oorlog niet bewust mee te krijgen. De overtuiging dat ieder land en ieder volk onder de juiste omstandigheden misdadig kan worden, was niet alleen het resultaat van haar eigen grondige geschiedkundige onderzoek: ze heeft het als kind ook met eigen ogen zien gebeuren. Als haar eigen burens en haar eigen vader nazi konden worden, gold dat dan niet voor iedereen?

In mijn kindertijd kwam die vraag eigenlijk nooit ter sprake. Zoals de meeste Duitsers van haar generatie praatte mijn moeder zelden over de oorlog, en als ze dat al deed, dan als was het een macaber sprookje: in ruwe beelden als een houtgravure, zwart-wit met rode groeven. Als over een nipte ontsnapping uit de hut van een heks of over een jager die ervandoor wilde gaan met haar hart. Na hun emigratie naar de Verenigde Staten in 1962 leken zij en mijn vader dat soort herinneringen beiden naar een hoge plank te hebben verwezen, in leer gebonden en bedrukt met donkere, gotische letters. In het zicht, maar buiten handbereik.

Het land dat ze hadden achtergelaten was naargeestig, somber en leek zich schrap te zetten voor de volgende klap. De spoorwegen waren gerestaureerd, het puin geruimd (alleen al in West-Duitsland bijna 500 miljoen kubieke meter), maar de bevolking leek nog in shock, versuft. Dit land, dat ooit vrees had ingeboezemd met zijn moderne ontwikke-

lingen – de *Autobahn*, de Volkswagen, de V12-motor, de Wehrmacht – was nu eens te meer het ‘Oude Land’. Meer dan de helft van alle jongemannen was gesneuveld op het slagveld en de steden waren een eeuw terug in de tijd gebombardeerd. In de katholieke dorpen in het zuiden rook het op straat naar kolenvuur en zure melk.

Mijn ouders hadden het beter getroffen dan de meeste anderen. Net als haar beide ouders gaf mijn moeder les op een lagere school. Niet lang nadat ze in 1958 met mijn vader trouwde, kreeg ze een baan aangeboden in Inzlingen, een dorp in de buurt van haar geboorteplaats Weil am Rhein. Inzlingen lag in een inham aan de Zwitserse grens en was zodoende aan drie kanten omgeven door neutraal grondgebied, waardoor het de oorlog ongeschonden was doorgelopen, bijna alsof het beschermd werd door een onzichtbaar krachtveld. Het *Wasserschloss*, met zijn gracht, en de vakwerkhuisen waren nog altijd intact. Als het luchtalarm ’s avonds afging, doofden de mensen aan weerszijden van de grens hun lampen en verduisterden de ramen. Tegen de tijd dat de Britse bommenwerpers overvlogen was het onmogelijk te zien waar de grens precies lag, dus trokken ze door naar duidelijker doelwitten. Niettemin sloeg mijn moeders hart dik tien jaar later nog steeds op hol bij het horen van een ronkende vliegtuigmotor.

Bij haar aanstelling kreeg ze een driekamerappartement toegewezen op de zolder van het schoolgebouw, een zeldzame luxe in die tijd. Andere jonge stellen waren genoodzaakt bij hun ouders in te wonen of woonruimte te delen met gevluchte gezinnen uit heel Europa. Die kwamen uit Oost-Pruisen, Silezië, Oost-Pommeren en ander voormalig Duits grondgebied, uit door de nazi’s geannexeerde gebieden zoals Sudetenland en uit landen zoals Hongarije, Roemenië en Joegoslavië, waar Duitsers simpelweg niet langer gewenst waren. In totaal werden meer dan 13 miljoen etnische Duitsers verdreven en over heel West-Duitsland verspreid. De vluchtelingen spraken een andere taal dan hun gastgezin, hadden andere eetgewoonten en andere religieuze gebruiken. Maar van de ene dag op de andere moesten ze gasfornuis, toilet en bank met elkaar delen. Dit terwijl in een dorp als Inzlingen het al jaren kon duren voor een nieuwkomer uit een naburig dal er goed en wel bij hoorde. En of het nu werd onderdrukt, ontkend of plots toch met de grootste moeite onder ogen werd gezien, altijd was daar het besef, als een donkere, kronkelende

onderstroom onder de huizen, dat ze dit alles over zichzelf hadden afgeroepen.

Intussen hadden ze de foto's gezien van concentratiekampen in Buchenwald en Bergen-Belsen. Ze kenden de verhalen over gedwongen abortussen en medische experimenten. Ze wisten dat ze dit monster in hun midden hadden geduld, het zelfs in huis hadden gehaald en dat ze hadden toegekeken hoe het langs de deuren ging, de ene buur aan de kaak stelde en de andere arresteerde, hoe het moeder en kind dezelfde gedoemde veewagon in dreef. Maar ze deden hun best die gedachten van zich af te zetten. 'We moeten er in Duitsland op geestelijk vlak met elkaar uit komen,' betoogde filosoof Karl Jaspers in 1946 tegenover zijn studenten in Heidelberg, in een college dat later werd opgenomen in zijn boek *Die Schuldfrage*.¹ Hij was ervan overtuigd dat dit niet alleen een taak was voor het verstand, maar vooral een voor het hart, en hij was bang dat het Duitse volk te murw geslagen was om deze taak op zich te nemen. 'Men wil niet horen over schuld, over het verleden, de wereldgeschiedenis gaat hen niet aan. Men wil gewoon dat het lijden ophoudt, dat er een uitweg is uit de ellende, men wil leven, niet nadenken.'²

Oorlogsgewoonten lieten zich lastig afleren. Het spreken in bedekte termen, het wederzijdse wantrouwen, de diepgewortelde angst dat je gezin misschien een week moest teren op een handjevol distributiebonnen en een onsje rundvet. In de kruidenierswinkeltjes waar mijn moeder iedere middag boodschappen deed werd het eten nog altijd eerst afgewogen en verdeeld achter de toonbank, één maaltijd per keer; het vlees werd naar goeddunken van de slager van het geraamte gesneden. Mijn moeder noteerde iedere uitgave in haar tabakskleurige huishoudboekje: 'Eier: 1 pfennig, Speck und Leberwurst: 2,90 mark, Brötchen: 50 pfennig.' Het leven werd per milligram toebedeeld.

Ik heb vaak geprobeerd me dat leven voor te stellen. Maar als we er dan in een onbestemd, gestoffeerd en van airco voorzien vertrek over zaten te praten, leek het allemaal zoveel verder van me af te staan dan maar één generatie – die zolderwoning zonder bad en stromend water, de slaapkamers zonder verwarming in de lange Duitse winter. Mijn moeder stond iedere ochtend om halfzes op en daalde in het donker af naar het souterrain, op haar tenen, zodat ze mijn broer in zijn ledikantje niet wakker